

Is the later Wittgenstein Falling into the Abyss of Relativism? an assessment through the lens of critical rationalism

Abdolhamid Mohammadi¹ | Ali Paya^{2✉}

1. PhD Candidate of Philosophy of Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: abdolhamidmohammadi@yahoo.com
2. Corresponding Author, Professor of The Islamic College, affiliated with Middlesex University, UK Adjunct Professor, National Research Institute for Science Policy, Tehran, Iran. E-mail: alipaya@hotmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 22 April 2022

Received in revised form 28
May 2022

Accepted 13 June 2022

Published online 20 November
2022

Keywords:

Wittgenstein, Popper, Language
Games, Incommensurability,
Relativism, Critical
Rationalism.

The later Wittgenstein presents all kinds of knowledge in the form of language games based on forms of life. One of the implications of his later views is that certain language games and forms of life are incommensurable. Since each person can know the world only through his/her own form of life and language game, those who subscribe to entirely different language games cannot have a proper understanding of the forms of life of others. They are not able to critique and evaluate their knowledge of reality unless they abandon their own customary forms of life and internalize other forms of life that they want to know about, that is, to become a member of a society based on those different forms of life. In contrast, Popper emphasizes the objective nature of knowledge by considering external reality as a major criterion of objectivity. Popper maintains that the growth of human knowledge takes place through a never-ending process of critical evaluation of previous knowledge claims and a continuous supply of new conjectures for capturing reality and their critical appraisal incessantly. In this article, following a brief description of the philosophical approaches of Wittgenstein and Popper (Sections 1 and 2), and a brief explanation of the anti-relativist attitude of critical rationalism (Section 3), we turn to a critical assessment of Wittgenstein's relativist approach through the prism of Critical Rationalism (Section 4). The last chapter of the article (Section 5) is dedicated to a brief recap of the topics discussed in the earlier sections.

Cite this article: Mohammadi, Abdolhamid; Paya, Ali. (2022). Is the Later Wittgenstein Falling into the Abyss of Relativism? an assessment through the lens of critical rationalism. *Journal of Philosophical Investigations*, 16 (40), 208-224. DOI: <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.51248.3180>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.51248.3180>

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Both Wittgenstein and Popper belonged to the tradition of analytical philosophy (in a rather extended and somewhat qualified sense of this term). Wittgenstein's concern was more exploration and analysis of language and meaning. In contrast, Popper's was mostly interested in exploring epistemological issues by means of examining scientific claims and methods. In this article and through a critical assessment of the philosophical approaches of these two philosophers, we try to show that contrary to Popper's Critical Rationalism, Wittgenstein's later philosophy leads to relativism.

Wittgenstein's philosophical approach

In his *Philosophical Investigations* (Wittgenstein, 1986) (= PI), The later Wittgenstein, unlike the earlier Wittgenstein who maintained that language has a fixed and unchanging structure, equates the meaning of linguistic constructs with their use. According to him, language is a product of "forms of life" each of which give rise to a particular "language game". A relation of "incommensurability" exists between various language games. This means that only those who participate in a specific form of life can understand the meaning of expressions, concepts, gestures and behaviors which belong to its particular language game and "If language is to be a means of communication there must be agreement not only in definitions but also... in judgments" (PI, 242). A question that can be asked about the knowledge claims made in the language games that belong to various forms of life is: what is the criterion of their truth or falsity? In *On Certainty* (Wittgenstein, 1969) (= OC), Wittgenstein introduces a set of linguistic entities which are known as "hinge propositions", which he believes are certain (beyond all doubts), the criterion of justification and truth and falsity of the knowledge claims.

Popper's philosophical approach and Critical Rationalism

In Popper's philosophy, which is based on Critical Rationalism, three distinct 'worlds' can be discerned in the realm of reality (R). Popper has dubbed them World 1, World 2 and World 3. The first refers to the world of physical states, the second to the world of mental states, and the third is the world of products of the human mind (Popper, 2007: 25; Popper, 1972: 157). According to Popper, for traditional epistemology, knowledge is subjective, i.e. it belongs to World 2. In contrast, he argues that knowledge is objective and therefore belongs to World 3. He dubs this type of knowledge "knowledge without a knowing mind" (Popper, 1972: 108-109). For Popper, the objectivity of knowledge claims is tantamount to their "public accessibility and public assessability" (Paya, 2016: 331-333; Popper, 2004: 48-49), and the goal of acquiring knowledge is to achieve a true representation of reality (Popper, 2007: 21). Popper is against the "justification" of theories and maintains that the growth of knowledge is obtained through constructing conjectures and eliminating their errors, not through the justification of knowledge claims (Paya, 2016: 540-541). In Popper's view truth is not manifest, and to get closer to it, it is necessary to subject all knowledge claims to critical scrutiny in a non-dogmatic way, and be prepared to learn from others (Paya, 2016: 355; Popper, 2013: 431).

Popper and rejection of relativism

Poper subscribes to the correspondence theory of truth and maintains that truth is objective and independent of the inquirers. He, therefore, rejects epistemic relativism (Paya, 2016: 414; Poper, 2004: 107-108).

Wittgenstein and the relativist approach

Wittgenstein is not interested in accepting the label of relativism, but it seems his philosophical approach forces him towards this position. Among the later Wittgenstein's commentators there is disagreement concerning his relativism. David Bloor, Roger Trigg, Rudolf Haller, Ben Menahem, and Grayling regard him as a relativist, whereas Derek L. Phillips, Patrick J. J. Phillips, Roger Shiner and Oswald Hanfling disagree with such an attribution. The members of the first camp usually base their arguments on issues such as "forms of life", "agreement in judgments", "decisions" regarding beliefs, and Wittgenstein's contractualist, constructivist, and pluralistic approaches. In contrast, those who reject the charge of relativism try to present arguments against each of the above claims.

For example, focusing on the term "given" in the *Philosophical Investigations*, Hanfling argues that "What has to be accepted, the given, is -so one could say- forms of life" (PI, 226). He maintains that the forms of life are not conventions and therefore cannot be easily changed; they are "given" and play a role similar to the role of logic or grammar rules in language, and therefore cannot be changed (Hanfling, 2017: 222-230). But Hanfling's argument does not seem to be valid because, in the first place, as a result of new experiences, forms of life change over time and with each change new vocabularies and procedures emerge. Secondly, according to Wittgenstein, the "given" is not constructed by the individuals: the individuals just encounter it in their forms of life (PI, p. 226).

Patrick J. J. Phillips also does not consider Wittgenstein a relativist. He points to two relativistic readings of Wittgenstein, one of which goes back to the concept of language game and its function in Wittgenstein's philosophy, and the other to the skepticism raised in the book *On Certainty*, which appears as a form of cultural relativism. To exonerate Wittgenstein from cultural relativism, he raises the self-referential paradox and argues that commentators can claim that cultures are incommensurable only when they are not, because a third factor or external criterion is needed to judge between cultures, and as soon as we accept this external criterion, we have practically abandoned the claim concerning the incommensurability and thus relativism. (Phillips, 2007: 54). But Phillips' 'argument' is not accurate. It can be argued that basically his 'novel' paradox, is not a proper paradox at all. Because the opponents of relativism believe in the universality of truth and the universality of the rules of logic, and being universal means being outside of all frameworks, paradigms, and forms of life and ruling over all of them. But in Wittgenstein's point of view, "that human agreement decides what is true and what is false" (PI, 241) and agreement among humans, according to Wittgenstein, can only take place among those who share in particular forms of life and not the human beings in general.

In fact, Wittgenstein's emphasis on 'the social' is a factor that pushes him into the abyss of relativism. This means that truth and knowledge only have meaning within forms of life. Someone who belongs to a certain form of life cannot give it up and rationally and objectively criticize and evaluate the epistemological values of other forms of life. Wittgenstein's approach not only casts doubt on the objectivity of the social

sciences, it also denies the possibility of exchange of knowledge between different forms of life. Moreover, since there is practically no possibility of comparison between different forms of life or language games (each follows its own internal logic), and also since there is no meta-language that includes all these different languages and creates a single form of life in which all these various forms of life can participate, understanding outside of any particular framework becomes impossible (Paya, 2016: 770-771, 776-777)

Conclusion

Contrary to Critical Rationalists who consider reality to be the final arbiter of epistemological claims, Wittgenstein's entire philosophy is based on the analysis of functions of language, meaning of words and expressions, and semantic network. It does not recognize a reality which is assumed to be independent of all people. The problem that his approach faces stems from the fact that, for it, the final arbiter of the knowledge claims is the agreement among people rather than reality. But the agreement among people could block the way to objectivity because different ways of life and different language games are often incommensurable with each other. It seems the later Wittgenstein reduces all things to the social constructs that are created by conventions and are the products of people's collective intentionalities. But conventions and collective intentionalities do not provide a fixed point of reference; they change over time and from one form of life to another. They therefore cannot be the arbiters of knowledge claims independent of people's wishes and opinions.

Apparently, the later Wittgenstein, subscribes to a pragmatic theory of truth which relies on the wishes and interests of people rather than the objective relation between knowledge claims and independent reality. Pragmatism, however, as one can expect, leads to relativism.

پښتو پوهنتون
پښتو پوهنتون
پښتو پوهنتون

آیا ویتگنشتاین متاخر به ورطه نسبی‌گرایی در می‌غلند؟ یک ارزیابی از منظر عقلانیت نقاد

عبدالحمید محمدی^۱ | علی پایا^۲

۱. دانشجوی دکتری فلسفه علم، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: abdolhamidmohammadi@yahoo.com
۲. نویسنده مسئول، استاد کالج اسلامی وابسته به دانشگاه میدلسکس، لندن، انگلستان. استاد وابسته مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور، تهران، ایران. رایانامه: alipaya@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

ویتگنشتاین متاخر هر نوع شناختی را در قالب بازی‌های زبانی معرفی می‌کند که بر شکل‌های زندگی مبتنی‌اند. از جمله لوازم دیدگاه او در دوره متاخر تاملات فلسفی‌اش، یکی نیز این است که بازی‌های زبانی خاص به اعتبار ارتباط وثیق با اشکال زندگی خاصی که در درون آن‌ها ظهور یافته‌اند، نوعی رابطه قیاس‌ناپذیری با هم دارند. هر فردی صرفاً از طریق اشکال زندگی و بازی‌های زبانی خاص خود می‌تواند نسبت به جهان شناخت پیدا کند و از آن‌جا که اشکال زندگی قیاس‌ناپذیرند درک درستی از شکل زندگی دیگران نخواهد داشت و قادر به نقد و ارزیابی شناخت‌های آنان نخواهد بود؛ مگر آن که شکل زندگی مألوف خود را ترک کند و شکل زندگی دیگری را که خواهان شناخت آن است درونی کند، یعنی به یکی از اعضای جامعه‌ای که بر اساس شکل زندگی مورد نظر پدید آمده است، بدل شود. در مقابل، پوپر با در نظر گرفتن واقعیت بیرونی به عنوان معیار عینیت، بر شناخت عینی تأکید دارد و معتقد است که رشد معرفت انسان از طریق نقد و ارزیابی نقادانه شناخت‌های پیشین و عرضه مستمر گمانه‌های جدید برای فراچنگ آوردن واقعیت و نقد مستمر آن‌ها صورت می‌گیرد. در این مقاله، به دنبال شرح کوتاهی از رویکردهای فلسفی ویتگنشتاین و پوپر (بخش‌های ۱ و ۲) و توضیح مختصری در خصوص سویه ضد نسبی‌گرایانه عقلانیت نقاد (بخش ۳)، رویکرد نسبی‌گرایانه ویتگنشتاین را از منظر عقلانیت نقاد مورد نقد و ارزیابی قرار می‌دهیم (بخش ۴). آخرین بخش نوشتار (بخش ۵) به نتیجه‌گیری کوتاهی از مباحث ارائه شده اختصاص دارد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۳/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۳۰

کلیدواژه‌ها:

ویتگنشتاین، پوپر، بازی‌های زبانی، قیاس‌ناپذیری، نسبی‌گرایی، عقلانیت نقاد.

استناد: محمدی، عبدالحمید؛ پایا، علی. (۱۴۰۱). آیا ویتگنشتاین متاخر به ورطه نسبی‌گرایی در می‌غلند؟ یک ارزیابی از منظر عقلانیت نقاد. پژوهش‌های فلسفی، ۱۶ (۴۰)،

DOI: <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.51248.3180> ۲۰۸-۲۲۴

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

ویتگنشتاین^۱ و پوپر^۲ دو فیلسوف هم‌شهری اهل وین اتریش هستند که هر دو از دل سنت فلسفه تحلیلی (البته با نوعی اغماض در تعریف فلسفه تحلیلی) برآمده‌اند. دغدغه ویتگنشتاین بیشتر بحث زبان و معنا بود و از این طریق سعی داشت نشان دهد که اساساً ظهور مسائل فلسفی، که او از آن‌ها با عنوان معماها و چیستان‌ها^۳ یاد می‌کرد، ناشی از بدفهمی منطقی زبان است. دل‌مشغولی پوپر اما بیشتر کاوش در مباحث معرفت‌شناختی، از رهگذر بررسی و تبیین روش علوم از جمله علوم طبیعی و اجتماعی بود. در مقاله حاضر کوشش داریم با بررسی رویکرد فلسفی این دو فیلسوف، به‌خصوص با نظر به موضع‌شان در قبال نسبی‌گرایی^۴، نشان دهیم که رویکرد فلسفی ویتگنشتاین، بر خلاف دیدگاه پوپر، عقلانیت‌نقاد^۵، به نسبی‌گرایی منجر می‌شود.

در ابتدای این بحث، ذکر این نکته لازم است که نسبی‌گرایی انواع و تعاریف متفاوتی دارد، ولی به یک اعتبار به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: ۱- خوش‌خیم^۶ ۲- بدخیم^۷. نسبی‌گرایی به معنای اول، نسبی‌گرایی مذموم نیست، بلکه خنثی و البته اجتناب‌ناپذیر است. این نوع نسبی‌گرایی نتیجه محتوم محدودیت‌های آدمیان به منزله موجوداتی تخته‌بند زمان و مکان است. به عنوان مثال معرفت هر یک از ما در طول دوران زندگی دستخوش تغییر می‌شود. تحولات دیگری که در زندگی‌مان رخ می‌دهند نیز عمدتاً اسیر همین نوع نسبییت گریزناپذیرند. نسبی‌گرایی به معنای دوم که مذموم و چالش‌برانگیز است، خواه در حوزه معرفت‌شناسی مطرح شود و خواه در قلمرو اخلاق، دو ویژگی کلی دارد. نخست این که از پذیرش عام و کلی و احیاناً عینی بودن صدق سرباز می‌زند و آن را در گرو گزینش اشخاص یا گروه‌ها یا فرهنگ‌ها یا سنت‌ها می‌داند؛ و دیگر آن که معیارهای ارزیابی اعتبار استدلال‌ها را نیز غیر عام و محلی و وابسته به فرهنگ‌ها و سنت‌ها قلمداد می‌کند (ویزیون، ۱۹۸۸).

۱. رویکرد فلسفی ویتگنشتاین

حیات فکری ویتگنشتاین با دو دوره فکری تا اندازه‌ای متفاوت، از یکدیگر متمایز می‌شود. در دوره نخست او به معنای دقیق کلمه یک فیلسوف تحلیلی در سنت زبانی این مکتب فکری بود. در دوره دوم تکاپوهای فلسفی اما رویکرد او تا حد زیادی به رویکردی که عمدتاً با عنوان فلسفه اروپایی شناخته می‌شود نزدیک شد (گریلینگ، ۲۰۰۱: مقدمه vii-xi؛ پایا، ۱۳۸۲: ۹۱-۹۲). با این حال و علی‌رغم تفاوت‌ها در رویکردهای دوره نخست و دوم، برخی عناصر ثابت (هرچند با تفاوت در نحوه کاربرد) در هر دو دوره فعالیت فلسفی ویتگنشتاین بر جای ماند، از جمله آن که او در هر دو دوره مسائل فلسفی را صرفاً ناشی از کاربرد نادرست زبان به شمار می‌آورد و از این رو معتقد بود اساساً هیچ مسأله اصیل فلسفی وجود ندارد^۸؛ و در هر دو دوره شیوه فلسفه‌ورزی را تحلیل برساخته‌های زبانی و رمزگشایی از معانی آن‌ها می‌دانست. هرچند که نوع تحلیلش در دوره دوم دستخوش تحولات جدی شد.

ویتگنشتاین اول با طرح بحث گفتن^۹ و نشان دادن^{۱۰} به ما خاطر نشان می‌کند که فقط چیزهایی را می‌توان گفت و به زبان آورد که در محدوده جهان مادی قرار می‌گیرد و زبان از بیان مسائل در حوزه‌های فلسفه، دین، اخلاق، هنر و... ناتوان و عاجز است. ویتگنشتاین دوم معنای زبان را با کاربرد^{۱۱} آن یکی می‌داند و به این ترتیب گستره زبان را نسبت به دوره اول بسیار وسعت می‌بخشد تا جایی که هر چیزی از جمله فلسفه و دین و اخلاق و هنر نیز قابلیت بیان در قالب صورت‌های زبانی پیدا می‌کنند.

1. Ludwig Wittgenstein

2. Karl Raimund Popper

3. Puzzles

4. Relativism

5. Critical Rationalism

6. Benign

7. Malign

۸. در این خصوص بازخوانی دیدار و گفت‌وگوی ویتگنشتاین و پوپر در جریان سخنرانی دومی به دعوت اولی در کیمبریج خالی از لطف نیست. ماجرای این گفت‌وگو را پوپر در خودزندگی‌نامه فکری خویش، جست‌وجوی بی‌پایان بازگو کرده است. از این کتاب دو ترجمه به فارسی منتشر شده است: (پوپر، ۱۳۹۹) و (پوپر، ۱۳۹۸ الف) همچنین بنگرید به (پایا، ۱۳۹۶: ۶۱۹-۶۴۰)

9. Say

10. Show

11. Use

ویتگنشتاین در دوره دوم زبان را مقوله‌ای جمعی معرفی می‌کند که در جماعت‌های انسانی و بر اساس «شکل‌های زندگی»^۱ در قالب «بازی‌های زبانی»^۲ مختلف شکل می‌گیرد. این شکل‌های زندگی و بازی‌های زبانی نوعی «قیاس‌ناپذیری»^۳ دارند، به این معنی که تنها کسانی که در یک شکل زندگی خاص، متکی به یک بازی زبانی خاص مشارکت دارند، معانی عبارات و مفاهیم و اشارات و رفتارها در آن شکل زبانی خاص را درک می‌کنند و دیگرانی که در آن شکل زندگی و بازی زبانی سهیم نیستند، حتی اگر عباراتی مشابه با آن چه که مشارکان در شکل زندگی مورد نظر بیان می‌کنند، بر زبان آورند و یا اشارات و حرکاتی مشابه آنان انجام دهند، معانی مورد نظر آنان را در نمی‌یابند و معانی دیگری مد نظر قرار می‌دهند. به عنوان مثال از دید ویتگنشتاین متاخر، آن‌جا که یک مسلمان می‌گوید «انشاءالله» آن چه که او از این عبارت مراد می‌کند، با آن چه که یک غیر موحد از ادای همین واژه مراد می‌کند، تفاوت بنیادین دارد.

ویتگنشتاین دوم به همراه بحث بازی‌های زبانی، مفهوم «شبهات خانوادگی»^۴ را مطرح کرد. او بر خلاف دوره اول که برای زبان، «ذات»^۵ قائل بود و نام هر شی‌ای را دارای معنای ثابت و منحصر به فرد می‌دانست، در دوره دوم «گرایش به جست‌وجو در پی چیزی مشترک میان همه‌ی اشیایی که ما معمولاً تحت یک اصطلاح کلی می‌گنجانیم» (ویتگنشتاین، ۱۳۸۵: ۱۳۲) را کنار گذاشت و مدعی شد که در مصادیق هیچ مفهومی مثلاً مفهوم «بازی» هیچ ویژگی ذاتی وجود ندارد «زیرا اگر به آن‌ها نگاه کنی، البته چیزی نخواهی دید که در همه مشترک باشد، ولی شبهات‌هایی، خویشاوندی‌هایی، خواهی دید، آن هم چه تعداد زیادی» (ویتگنشتاین، ۱۳۹۹، قطعه ۶۶)

ویتگنشتاین روش جدید فلسفی‌اش را نوعی درمان یا علاج بیماری می‌نامد (ویتگنشتاین، ۱۳۹۹، قطعه ۲۵۵)، که «مقایسه‌های نادرست، تعالیم گمراه‌کننده فکر و تصاویری را که منجر به ناسازگاری می‌شوند آشکار می‌کند» (هیتون، ۲۰۱۴: ۴۶) و در این فرایند «بیمار کم‌کم به درک جدیدی از ماهیت مشکلاتی که برای او دردسرزا شده‌اند می‌رسد» (مک‌گین، ۱۹۷۷: ۲۳) و این درک جدید، می‌تواند موجب بهبودی یافتن او از بیماری‌ای شود که کاربرد نادرست زبان برایش به ارمغان آورده بود. از نظر ویتگنشتاین «مسائل فلسفی وقتی پدید می‌آیند که زبان به تعطیلات می‌رود» (ویتگنشتاین، ۱۳۹۹، قطعه ۳۸) و از این رو یکی از موضوعاتی که در جهت درمان فلسفه به آن می‌پردازد بحث «گرامر»^۶ زبان است. از دید او فیلسوفان به خاطر این که فقط به «گرامر سطحی»^۷ و نه «گرامر عمقی»^۸ توجه کرده‌اند همچون مگسی در بطری مگس‌گیر، گیر افتاده‌اند و هدف فلسفه در واقع نشان دادن راه خروج به آن‌هاست (گریلینگ، ۲۰۰۱: ۸۰-۸۱).

ویتگنشتاین در بند ۶۶۴ تحقیقات فلسفی به تمایز گرامر سطحی از گرامر عمقی اشاره می‌کند. «چیزی که در کاربرد واژه بلافاصله در ذهن ما نقش می‌بندد شیوه به کار بردن آن در ساختار جمله است، همان بخش کاربردش که... با گوش می‌توان آن را دریافت» (ویتگنشتاین، ۱۳۹۹، قطعه ۶۶۴). بنابراین گرامر سطحی از دید ویتگنشتاین بخشی از استعمال واژه است که با گوش شنیده می‌شود و بی‌واسطه بر ما تأثیر می‌گذارد، ولی گرامر عمقی همان کاربرد واژه‌هاست. به عنوان مثال دو گزاره «من کلاهی زیبا دارم» و «من دندان درد بدی دارم» از لحاظ گرامر سطحی با هم شبهات دارند زیرا ساختار گرامری (دستور زبانی) هر دو (موضوع-محمول-رابط) یکسان است، ولی کاربرد آن‌ها کاملاً متفاوت است، و بنابراین از لحاظ گرامر عمقی متفاوت‌اند (فان، ۱۹۷۱: ۸۸-۸۹). پس به اعتقاد ویتگنشتاین، اشتباهات فلسفی عمدتاً زمانی پدید می‌آید که فیلسوفان معنای ظاهر عبارات را معنای اصلی آن‌ها تلقی می‌کنند و از تفاوت‌های معنایی که به واسطه تنوع کاربردها به وجود می‌آید، عزل نظر می‌کنند. ویتگنشتاین خود در این زمینه می‌گوید: «اگر ناگزیر باشم بگویم که اشتباه اصلی فلاسفه نسل کنونی، از جمله [جی‌ئی] مور، در چیست، می‌گویم در آن است که وقتی به زبان نظر می‌شود، آن چه بدان نظر می‌شود صورت واژه‌هاست نه کاربردی که از آن صورت واژه‌ها حاصل می‌شود» (ویتگنشتاین، ۱۹۶۶: ۲؛ همچنین بنگرید به بیکر، ۲۰۰۱: ۳۰۴).

1. Form of Life

2. Language Game

3. Incommensurability

4. Family Resemblance

5. Essence

6. Grammar

7. Surface Grammar

8. Depth Grammar

گرامر با «قاعده»^۱ پیوندی تنگاتنگ و تفکیک‌ناپذیر دارد و فهم زبان که عبارت است از مسلط بودن بر یک تکنیک، مبتنی بر مفهوم «پیروی از قاعده»^۲ است (ویتگنشتاین، ۱۳۹۹، قطعه ۱۹۹). البته این دیدگاه در رساله هم وجود داشت با این تفاوت که مدلی که ویتگنشتاین در رساله برای تبیین خصلت هنجاری در نظر گرفته بود مدل حساب بود. در حالی که در تحقیقات فلسفی مفهوم حساب جای خود را به مفهوم بازی‌های زبانی می‌دهد (گریلینگ، ۲۰۰۱: ۸۹-۹۰).

ویتگنشتاین در تحقیقات فلسفی پس از بحث‌هایی که در مورد پیروی از قاعده انجام می‌دهد به دنبال بحث «زبان خصوصی»^۳ می‌رود و تلاش می‌کند ثابت کند که زبان خصوصی امکان‌پذیر نیست. او زبان خصوصی را زبانی می‌داند که «در آن فردی بتواند تجارب درونی‌اش را... برای کاربرد شخصی‌اش بنویسد یا به زبان بیاورد... واژه‌های این زبان قرار است به چیزهایی راجع باشند که فقط سخنگو بتواند بداند، به ادراکات حسی بی‌واسطه و خصوصی او. پس فرد دیگری نمی‌تواند این زبان را بفهمد» (ویتگنشتاین، ۱۳۹۹، قطعه ۲۴۳). از نظر ویتگنشتاین چنین زبانی امکان تحقق ندارد.

ویتگنشتاین در واقع با انکار زبان خصوصی، زبان را هویتی جمعی و «بین‌الذهانی»^۴ می‌دهد که در جماعت‌های انسانی و در قالب بازی‌های زبانی شکل می‌گیرد و مهم‌ترین خصیصه‌اش «قاعده‌مندی»^۵ است. اگر ما قاعده‌ها را رعایت کنیم و درست به کارشان ببریم، در بازی زبانی مربوطه به نحو درست و بامعنایی مشارکت کرده‌ایم و می‌توانیم گزاره‌های مان را توجیه کنیم و نسبت صدق و کذب به آن‌ها بدهیم، وگرنه کارمان به بی‌معنایی و مهمل‌گویی خواهد انجامید. اما این بازی‌های زبانی بر چه اساسی توجیه می‌شوند و صدق و کذب می‌پذیرند؟ این جاست که ویتگنشتاین در آخرین کتاب خود در باب یقین (ویتگنشتاین، ۱۹۶۹)؛^۶ پای «گزاره‌های لولایی»^۷ را به میان می‌کشد که یقینی‌اند و معیار توجیه و صدق و کذب معارف دیگراند.

او در این کتاب امکان یقین را بدیهی می‌داند هرچند نام معرفت را بر آن نمی‌گذارد، و در عین حال بحث مبسوطی نیز در مورد «شکاکیت»^۸ ارائه می‌دهد. از نظر او شکاکیت فلسفی یا شک مطلق کاذب نیست بلکه بی‌معناست، همچنان که یقین یا شناخت مطلق صادق نیست بلکه آن هم بی‌معناست. آن‌چه که بامعناست و در حیطه معرفت قرار می‌گیرد شک معقول (یا به عبارتی شک نسبی) و شناخت نسبی است. بنابراین هم شک مطلق و هم یقین از نظام معرفت‌شناسی ویتگنشتاین خارج می‌شوند و البته شک مطلق به عنوان بی‌معنای غیر مفید دور ریخته می‌شود و یقین در قالب «گزاره‌های لولایی» به عنوان بی‌معنای مفید در زیربنای معرفت قرار می‌گیرد.

ویتگنشتاین برای یقین عینیت قائل است (ویتگنشتاین، ۱۳۸۷، قطعه ۲۷۳، ۲۰۳، ۱۹۴) و عینیت را در لایه زبان و به معنای «بین‌الذهانی»^۹ بودن در نظر می‌گیرد. از نظر او «برای مفاهمه به واسطه زبان نه فقط توافقی در تعاریف، بلکه (هر قدر هم عجیب جلوه کند) توافقی در احکام»^{۱۰} لازم است (ویتگنشتاین، ۱۳۹۹، قطعه ۲۴۲). پس صدق و کذب بازی‌های زبانی مبتنی بر «گزاره‌های لولایی» در حقیقت وابسته به توافقی است که بین افراد مشارکت‌کننده در بازی زبانی مربوطه شکل می‌گیرد. اگر توافق همگانی در مورد چیزی وجود داشته باشد یعنی «اگر همه چیز به سود فرضیه‌ای سخن بگویند و هیچ چیز بر ضد آن» نباشد آن‌گاه می‌توان گفت آن فرضیه «به نحو عینی یقینی» است (ویتگنشتاین، ۱۳۸۷، قطعه ۲۰۳).

۲. رویکرد فلسفی پوپر و عقلانیت نقاد

در فلسفه پوپر، جهان ما به لحاظ هستی‌شناختی حداقل از سه خرده‌جهان متمایز تشکیل می‌شود: جهان ۱: جهان حالات فیزیکی؛ جهان ۲: جهان حالات ذهنی؛ و جهان ۳: جهان فرآورده‌های ذهن آدمی که شامل زبان و محتوای عینی اندیشه‌های ماست، مانند

1. Rule

2. Rule Following

3. Private language

۴. InterSubjective - تاکید بر این نکته اهمیت دارد که ویتگنشتاین متاخر رابطه بین‌الذهانیت را صرفاً در میان مشارکان در بازی‌های زبانی و اشکال زندگی امکان‌پذیر می‌داند. از نظر او میان کسانی که بیرون یک شکل زندگی خاص قرار دارند و بنابراین با بازی‌های زبانی آن بیگانه‌اند و کسانی که در درون آن شکل زندگی حضور دارند، رابطه بین‌الذهانی برقرار نیست.

5. Regularity

6. On Certainty

7. Hinge Propositions

8. Skepticism

9. Intersubjective

10. Agreement in judgements

جهان کتاب‌ها، جهان هنر، جهان نهادهای اجتماعی و جهان فرهنگ (پوپر، ۱۳۹۸: ۵۷، ۱۶۷، ۲۰۰-۲۰۱؛ ۲۰۰۷: ۲۵؛ ۱۹۷۲: ۱۵۷؛ ۱۹۷۸: ۱). پوپر البته بر آن است که واقعیت از بخش‌های دیگری نیز متشکل است و منحصر به این سه بخش نیست (پوپر، ۱۹۷۲: ۱۰۷). جهان ۱ و ۲ و جهان ۳ هر کدام می‌توانند تاثیر متقابل روی یکدیگر داشته باشند و جهان ۱ و ۳ نیز با واسطه جهان ۲ تاثیر خود را بر یکدیگر اعمال می‌کنند (پوپر، ۱۳۹۸: ۲۰۰-۲۰۱؛ ۱۹۷۲: ۱۵۵).

پوپر در حوزه هستی‌شناسی فلسوفی واقع‌گراست و واقعی بودن را به این صورت تعریف می‌کند: «آن‌چه واقعی است یا آن‌چه موجود است هر آن چیزی است که ممکن است مستقیم یا غیرمستقیم واجد تاثیری علی بر چیزهای فیزیکی باشد» (پوپر، ۱۳۹۸: ۴۲). بر این اساس جهان ۳، جهانی واقعی است زیرا هستارهای آن بر جهان ۲ و از آن‌جا بر جهان ۱ تاثیر می‌گذارند.

معرفت‌شناسی سنتی معرفت را بر مبنای عباراتی مانند «من می‌دانم» یا «من می‌شناسم» یا «من فکر می‌کنم» مورد بررسی قرار می‌دهد؛ و «من می‌دانم» متعلق به جایی است که پوپر آن را جهان ۲ می‌نامد، یعنی جهان اشخاص و ذهن‌ها. شناخت به این معنا در واقع عبارت است از حالتی از ذهن یا آمادگی برای رفتار کردن یا واکنش نشان دادن. این‌گونه معرفت از نظر پوپر «معرفت ذهنی»^۱ است. در صورتی که «معرفت عینی»^۲ عبارت است از مسائل و نظریه‌ها و استدلال‌ها و مواردی از این قبیل. چنین معرفتی به جهان ۳ متعلق است و مستقل از باور یا ادعا کردن افراد به چیزی است. از نظر پوپر معرفت عینی معرفت بدون ذهن شناسنده است (پوپر، ۱۹۷۲: ۱۰۸-۱۰۹). مقصود از عینیت، نقدپذیری و قابلیت ارزیابی در حیطه عمومی است (پایا، ۱۳۹۵: ۳۳۱-۳۳۳). هدف کسب معرفت دستیابی به روایتی حقیقی از واقعیت است (پوپر، ۲۰۰۷: ۲۱).

یکی از اساسی‌ترین جنبه‌های معرفت‌شناسی پوپر مخالفت او با «موجه‌سازی»^۳ نظریه‌هاست. عقل‌گرایان نقاد تعریف رایج معرفت را که همان «باور صادق موجه»^۴ است نمی‌پذیرند. از نظر آنان در حوزه معرفت‌شناسی، «رشد معرفت» است که مهم است نه «معرفت به خودی خود»، و رشد معرفت از طریق حدس‌ها و فرض‌ها و حذف خطاها به دست می‌آید نه از طریق موجه‌سازی (پایا، ۱۳۹۵: ۵۴۰-۵۴۱؛ میلر، ۱۳۹۸: ۱۵۰). ما نمی‌توانیم نظریه‌های خود را به نحو قطعی و لایتخلف به کرسی بنشانیم ولی می‌توانیم به صورت عقلی و استدلالی آن‌ها را مورد نقد قرار دهیم و در نتیجه آن‌هایی را که در برابر نقد بیشتر تاب می‌آورند و از قدرت تبیین‌کنندگی بیشتری برخوردارند موقتاً بپذیریم (پوپر، ۱۹۷۲: ۲۶۴-۲۶۵). پذیرش یک نظریه نیز در نزد عقل‌گرایان نقاد صرفاً به این معنی است که آن نظریه احیاناً واجد ظرفیت‌هایی است که می‌تواند برای شناخت واقعیت به ما کمک کند. اما پذیرش نظریه به معنای مهر تایید زدن بر صدق آن نیست (میلر در مکاتبه با پایا). رشد معرفت از رهگذر یادگیری از خطاها حاصل می‌شود. گمانه‌هایی که خطای‌شان آشکار شده است به نحو سلبی^۵ به ما معرفت می‌بخشند. گمانه‌هایی که علی‌رغم بهترین کوشش‌ها برای آشکار ساختن کاستی‌هایشان هنوز ابطال نشده باقی مانده‌اند، موقتاً (و تا زمانی که ابطال شوند) بهترین معرفت ایجابی^۶ در باره واقعیت را به ما ارائه می‌دهند (پایا، ۱۳۹۵: ۲۲۳-۲۲۵).

پوپر تاکید می‌کند این ایده روش‌شناختی مهم را که ما می‌توانیم از خطاهای مان درس بگیریم نمی‌توان مستقل از ایده صدق فهمید، چرا که خطا چیزی نیست جز عدم تطابق با معیار صدق عینی. بر اساس این ایده یک قضیه را به شرطی می‌توان صادق دانست که منطبق بر واقعیت باشد، که این همان تلقی مطلق یا عینی از صدق است (پوپر، ۱۳۸۴: ۱۷۱؛ ۱۹۷۲: ۴۴). پوپر این دیدگاه را که «حقیقت آشکار است» کاملاً اشتباه و نیز خوش‌بینانه و ساده‌لوحانه می‌داند. از نظر او دست پیدا کردن به حقیقت نه آسان بلکه بسیار دشوار است (پوپر، ۱۹۶۲: ۳۷۳-۳۷۴). از این رو او توصیه می‌کند برای نزدیک‌تر شدن به حقیقت لازم است که همه رویکردها و اندیشه‌ها و معرفت‌ها را به شیوه‌ای غیر جزمی مورد نقادی قرار دهیم و آمادگی یادگیری از دیگران را در خود ایجاد کنیم. «رویکرد شخص در قبال دیگری می‌باید مبتنی بر این آموزه باشد که:

«من ممکن است بر خطا باشم و دیگری بر صواب، و با سعی و کوشش هر دو می‌توانیم به حقیقت نزدیک‌تر

شویم» (پایا، ۱۳۹۵: ۳۵۵؛ پوپر، ۲۰۱۳: ۴۳۱).

1. Subjective knowledge

2. Objective knowledge

3. Justification

4. Justified True Belief

5. Via negativa

6. Via positiva

۳. پوپر و رد نسبی‌گرایی

رویکرد پوپر در معرفت هرچند مبتنی بر خطاپذیری است و همه معرفت و نظریات علمی را از جنس حدس و گمان می‌داند، در عین حال او یک مخالف سرسخت نسبی‌گرایی است و معتقد است که رویکرد او به نسبی‌گرایی منجر نمی‌شود. در اسطوره چارچوب می‌نویسد:

«افراد، نسبی‌گرایی را با این بصیرت حقیقی و مهم که همه آدمیان در معرض خطا قرار دارند، و به سمت اتخاذ مواضع جزئی‌گرایش دارند، خلط می‌کنند. نظریه خطاپذیری و غیر معصوم بودن^۱... نقش بسیار مهمی در تاریخ فلسفه بازی کرده، و به گمان من از اهمیتی بسیار اساسی برخوردار است. اما چنین نمی‌اندیشم که بتوان از نظریه صادق و مهم خطاپذیر بودن آدمی برای دفاع از نسبی‌گرایی در قبال حقیقت کمک گرفت» (پوپر، ۱۳۸۴: ۱۰۷-۱۰۸).

پایا در توضیح موضع پوپر می‌نویسد:

«رهیافت عقلانیت نقاد به معرفت، هرچند حدسی و مقرون به شکی ملایم است، به ورطه نسبی‌گرایی و شک رادیکال و ذهنی‌گرایی نمی‌افتد. این رهیافت نسبی‌گرایانه نیست، چون صدق یا تصویر حقیقی از واقعیت را به عنوان هدف نهایی همه کشفیات نظری راجع به واقعیت می‌پذیرد. برای عقل‌گرایان نقاد، صدق بر اساس تطابقش با واقعیت تعریف می‌شود. صدق ربطی به شیوه زندگی، پارادایم‌ها، سنت‌ها، فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و امثال آن‌ها ندارد. تعریف صدق به تطابق با واقعیت، نزد عقل‌گرایان نقاد، به این معناست که واقعیت داور نهایی در تعیین حقیقت دعاوی راجع به واقعیت است، نه "آدمی" یا "فرد" آن چنان که طرفداران پروتوگوراسی ممکن است ادعا کنند» (پایا، ۱۳۹۵: ۴۱۴).

۴. ویتگنشتاین و رویکرد نسبی‌گرایانه

ویتگنشتاین علاقه‌ای به پذیرش برجسب نسبی‌گرایی ندارد ولی رویکرد فلسفی او احیاناً بی آن که خود بخواهد عملاً به سمت نوعی نسبی‌گرایی پیش می‌رود. مفسرین مختلف البته در دو جبهه موافق و مخالف، گروهی او را نسبی‌گرا می‌دانند و گروهی با این نسبت مخالفت می‌کنند. دیوید بلور^۲ (بلور، ۱۹۹۱)، راجر تریگ^۳ (تریگ، ۱۹۷۳)، رودولف هالر^۴ (هالر، ن. د.)، بن مناهم^۵ (بن مناهم، ۲۰۰۶) و گریلینگ (گریلینگ، ن. د.) هر کدام نوعی نسبی‌گرایی را به ویتگنشتاین نسبت می‌دهند، اما درک ال. فیلیپس^۶ (دی ال. فیلیپس، ۱۹۷۷) و پاتریک جی. جی. فیلیپس^۷ (پی. جی. جی. فیلیپس، ۲۰۰۷) و شاینر^۸ (شاینر، ۱۹۷۴) و هنفلینگ^۹ (هنفلینگ، ۱۳۹۷) با چنین اسنادی موافق نیستند. مدعیان نسبی‌گرایی ویتگنشتاین، معمولاً اتکای شان بر مسائلی مانند «اشکال زندگی» و «توافق در احکام» و «تصمیم» در مورد باورها، و رویکردهای قراردادگرایانه و بر ساخت‌گرایانه و کثرت‌گرایانه ویتگنشتاین است، و مخالفان این ادعا سعی می‌کنند هر کدام از مسائل فوق را به نحوی توجیه کنند و اتهام نسبی‌گرایی را از او دور سازند.

به عنوان مثال دیوید بلور با تکیه به دیدگاه‌های ویتگنشتاین متاخر صراحتاً از نسبی بودن منطق و وجود منطق‌های متفاوت و قیاس‌ناپذیر سخن به میان می‌آورد (بلور، ۱۹۹۱) و بن مناهم با نقل این عبارت از سخنرانی ویتگنشتاین در باب مبانی ریاضیات که می‌گوید «من بارها و بارها سعی خواهم کرد تا نشان دهم آنچه را که کشف ریاضی نامیده می‌شود، بهتر است یک اختراع ریاضی بنامیم» (ویتگنشتاین، ۱۹۷۶: ۲۲) نوعی قراردادگرا بودن را به ویتگنشتاین نسبت می‌دهد که نشان از نسبی‌گرایی او دارد (بن مناهم، ۲۰۰۶: ۲۵۵). در مقابل، هنفلینگ هرچند هیچ نظریه خاصی از جمله واقع‌گرایی و ایدئالیسم و قراردادگرایی و کثرت‌گرایی را به ویتگنشتاین کاملاً قابل انتساب نمی‌داند ولی در دفاع از عینیت‌گرایی او سنگ تمام می‌گذارد و بنابراین طبیعی است که در مقابل

1. Fallibilism

2. David Bloor

3. Roger Trigg

4. Rudolf Haller

5. Ben-Menahem

6. Derek L. Phillips

7. Patrick J. J. Phillips

8. Roger Shiner

9. Oswald Hanfling

نسبی‌گرایی هم از او دفاع کند. البته هنفلینگ یادآوری می‌کند که بر خلاف رئالیست‌ها که معیار عینیت را حقیقت عینی می‌دانند،^۱ در ویتگنشتاین معیار عینیت «توافق در احکام» است و «نباید گمان کرد که معیاری فراتر از آن، یعنی واقعیتی مادی یا ذهنی، وجود دارد که مفاهیم ما می‌توانند با آن قیاس شوند و اعتبارشان احراز گردد»^۲ (هنفلینگ، ۱۳۹۷: ۱۹۹-۲۰۰). هنفلینگ بر عبارت «امر داده شده»^۳ در صفحات پایانی تحقیقات فلسفی تاکید می‌کند که می‌گوید «شاید بتوان گفت آن‌چه که باید پذیرفته شود، [یعنی] امر داده شده، شکل‌های زندگی است» (ویتگنشتاین، ۱۹۸۶: ۲۲۶). از نظر هنفلینگ صورت‌ها یا شکل‌های زندگی از نوع قرارداد نیستند، چرا که قراردادها می‌توانند از یک موضع بیرونی مورد ارزیابی قرار گیرند و به راحتی تغییر کنند ولی شکل‌های زندگی که به قول ویتگنشتاین، «امر داده شده» [یعنی از پیش تعیین یافته] هستند، نقش منطقی یا قواعد دستوری را ایفا می‌کنند و بنابراین به این معنا قابل تغییر نیستند (هنفلینگ، ۱۳۹۷: ۲۲۲-۲۳۰).

گریلینگ دو برداشت از در باب یقین با عنوان‌های *OCI* و *OC2* ارائه می‌دهد که از نظر او این تفسیر دوم یعنی *OC2* منجر به نسبی‌گرایی می‌شود. *OCI* در باب یقین را کتابی در رد شک‌گرایی معرفی می‌کند و بر دو مولفه مبتنی است. یکی این که باورها در قالب یک نظام وجود دارند (ویتگنشتاین، ۱۳۸۷، قطعه ۸۳، ۸۸، ۹۴، ۱۶۲، ۳۴۱) و دیگر این که این نظام بر مبنایی استوار است که محتوای آن باورها را تعیین می‌کند (ویتگنشتاین، ۱۳۸۷، قطعه ۱۰۳، ۱۶۲، ۴۱۱، ۵۱۲، ۵۹۹). در واقع *OCI* بیان می‌کند که شک‌گرایی هیچ جایگاهی ندارد، چرا که باورهای ما در یک نظام قرار دارند (مولفه اول) و این نظام بر مبنایی استوار است (مولفه دوم). بر اساس این تفسیر، دانستن و شک هرچند متفاوتند ولی دانستن در جایی می‌تواند محقق شود که امکان تحقق شک هم وجود داشته باشد، و البته این هر دو نیز هنگامی می‌توانند شکل بگیرند که بر یقینیاتی مبتنی باشند.

OC2 دیدگاه *OCI* را تضعیف می‌کند و تفسیری نسبی‌گرایانه از در باب یقین ارائه می‌دهد. نسبی‌گرایی از دید گریلینگ دیدگاهی است که صدق و معرفت را مطلق یا تغییرناپذیر نمی‌داند بلکه آن‌ها را وابسته به موقعیت و شرایط تاریخی می‌داند. از دید گریلینگ عبارات مختلفی در در باب یقین وجود دارد که چنین دیدگاهی را در ویتگنشتاین نشان می‌دهد (ویتگنشتاین، ۱۳۸۷، قطعه ۶۵، ۹۵، ۹۷، ۹۹، ۱۶۶، ۲۵۶، ۳۳۶). از جمله این که: «آن‌چه به نظر انسان‌ها معقول یا نامعقول می‌رسد، تغییر می‌پذیرد» (۳۳۶) و «بازی زبانی با زمان تغییر می‌کند» (۲۵۶) و «وقتی بازی‌های زبانی تغییر می‌کنند، مفاهیم تغییر می‌کنند، و با مفاهیم معانی واژه‌ها» (۶۵) و «اسطوره ممکن است بار دیگر به جریان بیفتد، بستر رودخانه اندیشه‌ها جابه‌جا شود» (۹۷). از دید گریلینگ هرچند این دو تفسیر را در سطوحی می‌توان با هم آشتی داد ولی تفسیر *OCI* در پاسخ به شک‌گرایی سطحی و ناموفق است و تفسیر نسبی‌گرایانه *OC2* که شکل نهایی شک‌گرایی است در نهایت بر *OCI* غلبه می‌کند (گریلینگ، ن. د.).

پاتریک جی. جی. فیلیپس نیز در بخشی از کتاب *چالش نسبی‌گرایی*^۴ با عنوان «یک ریشه نسبی‌گرایی: ویتگنشتاین و شکاکیت» (پی. جی. جی. فیلیپس، ۲۰۰۷: ۴۹-۷۶) به بحث نسبی‌گرایی در فلسفه ویتگنشتاین می‌پردازد و هرچند خودش ویتگنشتاین را نسبی‌گرا نمی‌داند ولی به بررسی ریشه‌هایی می‌پردازد که باعث برداشت‌ها و تفسیرهای نسبی‌گرایانه توسط دیگران از جمله توسط پیتر وینچ^۵ و ریچارد رورتی^۶ در اندیشه او شده‌اند. از نظر فیلیپس، ویتگنشتاین از دو جهت می‌تواند به عنوان فیلسوفی نسبی‌گرا شناخته شود یا به عبارتی دو خوانش نسبی‌گرایانه در تفسیر ویتگنشتاین وجود دارد. خوانش اول به مفهوم بازی زبانی و کاربرد آن در فلسفه ویتگنشتاین بر می‌گردد و این قرائتی است که بیشتر توسط وینچ و رورتی مطرح و پی گرفته شده است. خوانش دوم ریشه در رویکرد ویتگنشتاین نسبت به شکاکیت مطرح شده در کتاب در باب یقین دارد که به صورت نوعی از نسبی‌گرایی فرهنگی^۷ ظاهر می‌شود، طبق تعریف فیلیپس:

^۱. سخن هنفلینگ در این‌جا دقیق نیست. معیار عینیت دعوی معرفت‌شناسانه چنان‌که گذشت دسترس‌پذیری و نقدپذیری این دعوی در حیطه عمومی است. رئالیست‌ها صدق را عینی می‌دانند به این اعتبار که رابطه‌ای است مستقل از افراد میان گزارش‌های آنان از واقعیت و خود واقعیت: اگر میان این گزارش‌ها و واقعیت تطابق برقرار باشد، گزارش‌ها صادق به شمار می‌آیند.

^۲. توضیح این‌که به تعبیر عقل‌گرایان نقاد از عینیت، فرد می‌تواند در درون یک شکل زندگی یا یک پارادایم عینی‌گرا باشد، اما به عینیت فرا-پارادایمی و یا بیرون از شکل زندگی خاص خود نمی‌تواند قائل باشد، زیرا امکان بده و بستان معنادار با کسانی که به پارادایم‌ها یا اشکال دیگر زندگی وابسته‌اند را ندارد.

^۳. The Given

^۴. Challenge of Relativism

^۵. Peter Winch

^۶. Richard Rorty

^۷. Cultural Relativism

«اگر فرهنگ‌ها را بتوان به عنوان سیستم‌ها یا چارچوب‌ها درک کرد، آن‌گاه امکان نسبی‌گرایی فرهنگی به وجود می‌آید» (پی. جی. جی. فیلیپس، ۲۰۰۷: ۵۰).

فیلیپس برای توضیح نسبی‌گرایی فرهنگی مثالی از رابرت کرک^۱ می‌آورد. جامعه‌ای را در نظر بگیریم که در آن این گزاره برای افرادش قابل قبول است که «زمین بزرگ‌تر از خورشید است»، در مقابل جامعه ما که گزاره «زمین کوچک‌تر از خورشید است» برایش قابل قبول است. در این صورت ما فقط می‌توانیم بگوییم که واقعیت ما متفاوت با واقعیت جامعه دیگر است و هیچ معیار یا منبع مستقلی برای تعیین صدق و کذب گزاره‌های مان وجود ندارد. پس با قرائت نسبی‌گرایی فرهنگی در ویتگنشتاین می‌توان گفت صدق و واقعیت، چیزی خارج از بازی‌های زبانی نیستند بلکه کاملاً درونی و وابسته به قوانین حاکم بر آن‌ها هستند. از این رو در چنین رویکردی حتی نظریات مربوط به ماهیت و ساختار منظومه شمسی بخشی از ساختارهای فرهنگی یک جامعه خاص هستند و صدق و کذب‌شان نیز بر اساس توافقی که در افراد جامعه وجود دارد تعیین می‌شود. چنین رویکردی به این معنی است که نوعی رابطه قیاس‌ناپذیری بین دو جامعه یا دو فرهنگ وجود دارد و هیچ عامل یا موقعیت سومی وجود ندارد که بتواند ارزیابی معرفت‌شناختی‌ای بین آن‌ها انجام دهد.

فیلیپس این تفسیر از نسبی‌گرایی ویتگنشتاین را به چالش می‌کشد و آن را به عنوان استدلالی برای نسبی‌گرایی ناکافی می‌داند. چرا که اگر فرهنگ‌ها به این معنی قیاس‌ناپذیر باشند در این صورت می‌توان گفت معیارهایی هم که این مفسران برای نشان دادن نسبی‌گرایی فرهنگی ارائه می‌دهند خود اختصاص به فرهنگی خاص دارند.^۲ در واقع ما برای این که بگوییم دو فرهنگ قیاس‌ناپذیر هستند باید بتوانیم در موضعی خارج از کلیت هر دو فرهنگ قرار بگیریم و چنین ارزیابی‌ای کنیم. اما از آن جایی که نسبی‌گرایی فرهنگی مدعی آن است که هر معیار ارزیابی لزوماً وابسته به یک فرهنگ خاص است بنابراین این رویکرد که در کنار کوهن به ویتگنشتاین هم نسبت داده می‌شود دچار پارادوکس خود ارجاعی^۳ می‌شود، چرا که ادعای نسبی‌گرایان فرهنگی مبنی بر این که فرهنگ‌ها قیاس‌ناپذیرند را فقط زمانی می‌توان با معیارهای خارج از آن فرهنگ‌ها ارزیابی کرد که قیاس‌ناپذیر نباشند، و این به معنی این است که «فرهنگ‌ها و پارادایم‌ها تنها زمانی می‌توانند قیاس‌ناپذیر باشند که قیاس‌ناپذیر نباشند» (پی. جی. جی. فیلیپس، ۲۰۰۷: ۵۴) و این پارادوکس است.

فیلیپس همچنین بر این نکته تأکید می‌کند که ویتگنشتاین متاخر به دنبال نظریه‌پردازی نبود و سعی می‌کرد از قرار گرفتن در یک چارچوب نظری خاص و ساختن نظام فلسفی دوری کند. بنابراین اسناد هر نظریه فلسفی از جمله نسبی‌گرایی فرهنگی یا به طور کلی نسبی‌گرایی به ویتگنشتاین کاری اشتباه است. ویتگنشتاین به فلسفه نوعی نگاه درمان‌گرانه دارد و هدفش ایجاد تغییر در نوع نگاه ما و سبک فکری ماست و از این رو موارد فوق را باید جزئی از روش فلسفی او به حساب آورد که توصیف را جایگزین تبیین می‌کند، نه به عنوان ابزاری که نشان دهنده دیدگاه‌های کلی فلسفی‌اند.

فیلیپس چنان که گفته شد علاوه بر نسبی‌گرایی‌ای که از دل بازی‌های زبانی بیرون می‌آید به نوع دیگری از نسبی‌گرایی نیز اشاره می‌کند که از بحث‌های مربوط به شکاکیت در باب یقین بیرون می‌آید. در این اثر ویتگنشتاین نشان می‌دهد که شک مطلق یا فراشک^۴ بی معنی است نه این که غلط است.^۵ بنابراین او در بحث شکاکیت به دنبال اثبات کاذب بودن آن و ارائه یک موضع فلسفی نیست بلکه فقط به دنبال نشان دادن بی‌معنایی آن است. ویتگنشتاین می‌خواهد به ما بگوید شکی که شکاک مطرح می‌کند پوچ و توخالی است و شکاک در واقع هیچ چیزی به ما نمی‌گوید و رویکردش هیچ تأثیر خاصی در زندگی ما ندارد. پروژه شکاکیت از این طریق تضعیف می‌شود، چرا که اگر فراشک پذیرفته شود دیگر نه هیچ آزمونی می‌توان انجام داد، نه به هیچ داده‌ای می‌توان اعتماد کرد، و در نتیجه منطقی و عملاً هیچ نتیجه‌ای از آزمون‌ها نمی‌توان گرفت.^۶

^۱. Robert Kirk

^۲. از قضا این دقیقاً مولفه دوم نسبی‌گرایی است که ویتن به دقت در باره آن توضیح می‌دهد و در ابتدای این متن به آن اشاره شد، یعنی نسبت در معیارهای ارزیابی و سنجش منطقی اعتبار استدلال‌ها.

^۳. Self-Referential Paradox

^۴. Meta-Doubt

^۵. لازم به ذکر است که هیچ سخن بی‌معنی (عبارتی که از حیث دستور زبان صحیح باشد اما معنایی به‌ظاهر از آن مستفاد نشود) نمی‌تواند وجود داشته باشد. بی‌معنی‌ترین سخن‌ها در ظرف و زمینه مناسب معنا پیدا می‌کنند. بنابراین معنا و بی‌معنایی را باید با توجه به ظرف و زمینه در نظر گرفت.

^۶. این استدلال عیناً شبیه استدلال رئالیست‌ها و عقل‌گرایان نقاد است: شک شکاک، هدفی را که خود او در نظر دارد ناپدید می‌کند، یعنی هدف هشیار کردن آدمی در قبال جزم‌گرایی. شکاک مطلق با اصرار بر سر ناممکن بودن هر نوع معرفت، عملاً سخن خود را بی اعتبار می‌سازد.

فیلیپس در مورد در باب یقین این سوال را مطرح می‌کند که آیا می‌توان نسبی‌گرایی فرهنگی را در سطح گزاره‌های موری نیز مطرح کرد و ویتگنشتاین را نسبی‌گرا خواند؟ آیا برخورد ویتگنشتاین در مواجهه با این گزاره‌ها نسبی‌گرایانه است؟ استرول با ذکر دو بند ۱۹۶ و ۲۹۸ در باب یقین نشان می‌دهد که ویتگنشتاین در سطح «گزاره‌های موری یا لولایی» هم نسبی‌گراست، چرا که این «گزاره‌ها» از نظر ویتگنشتاین تغییرپذیرند و بنابراین ذاتاً یقینی نیستند. اما فیلیپس تلاش می‌کند که با چنین تفسیری از در باب یقین ویتگنشتاین مقابله کند. او با اشاره به بند ۲۴۱ تحقیقات فلسفی که «توافق انسان‌ها معلوم می‌کند چه چیزی صادق است و چه چیزی کاذب است» تاکید می‌کند که «این توافق نه در نظرات بلکه در شکل زندگی است» و همین باعث می‌شود که ویتگنشتاین برخلاف وینچ و رورتی در دام نسبی‌گرایی فرهنگی درنگند.

ویتگنشتاین در مواجهه با مشکل شکاکیت، گزاره‌های موری یا همان «گزاره‌های لولایی» را مطرح می‌کند که یقینی هستند و به نوعی نقش قواعد گرامری را در جمله ایفا می‌کنند.^۱ این قواعد گرامری همیشه درست هستند اما نفی آن‌ها نادرست نیست بلکه بی‌معنی است. پس می‌توان گفت از دید ویتگنشتاین این قواعد گرامری در واقع مرزهای سخن معنادار را مشخص می‌کنند و این رویکرد نه به نسبی‌گرایی منجر می‌شود و نه به مطلق‌گرایی.

فیلیپس در نهایت ادعا می‌کند که مفسران در نسبت دادن نسبی‌گرایی به ویتگنشتاین دچار سردرگمی شده‌اند. این سردرگمی از دید او به دو دلیل است. یکی به دلیل خوانش متافیزیکی از فلسفه ویتگنشتاین به جای خوانش روش‌شناسانه، و دیگر به این دلیل که فلسفه متاخر ویتگنشتاین دارای نوعی مبنای اجتماعی است و این باعث می‌شود که مفسران بی‌درنگ او را در خیل نسبی‌گرایان فرهنگی قرار دهند (پی. جی. جی. فیلیپس، ۲۰۰۷: ۴۹-۷۶).

هرچند فیلسوفانی کوشیده‌اند گرایش به نسبی‌گرایی (مذموم) را در فلسفه ویتگنشتاین نفی کنند، اما دفاع آنان چندان قرین موفقیت نیست زیرا در مورد تک‌تک استدلال‌هایی که مطرح می‌کنند می‌توان چون و چرای فراوان کرد. به عنوان مثال تعبیر هنفلینگ از سخن ویتگنشتاین در مورد شکل زندگی و «امر داده شده» غیر دقیق است، چرا که اولاً اشکال زندگی در گذر زمان تغییر می‌کنند، مثلاً در هر شکل زندگی خاص، به واسطه تجربه‌های تازه؛ واژگان تازه، قراردادهای تازه، و رویه‌های جدید پدید می‌آیند که البته همگی مختص همان شکل زندگی‌اند. ثانیاً، مقصود از امر داده شده آن است که به اعتقاد ویتگنشتاین زمانی که فرد چشم باز می‌کند، امر داده شده را می‌یابد. امر داده شده بر فرد مقدم است و بر ساخته او نیست. فرد، از نظر ویتگنشتاین، در یک شکل زندگی خاص به دنیا می‌آید و هنجار آن را پذیرا می‌شود. همه آن‌ها پیش از او موجودند و برای او امر داده شده‌اند.

در نقد هنفلینگ همچنین می‌توان گفت که معیار توافق، که عمدتاً به وسیله پراگماتیست‌هایی نظیر پرس مطرح می‌شود، به هیچ روی برای مقابله با نسبی‌گرایی کفایت نمی‌کند. نمونه‌های تاریخی متعدد می‌توان در نقض مدعای هنفلینگ ارائه داد که بر مبنای آن توافق در احکام، با حقیقت در تعارض بوده است. به عنوان تنها یک مثال، زمانی که اینشتاین در توضیح پدیدار فوتو الکتریسیته به مدل ذره‌ای فوتون متوسل شد، جامعه علمی روز، به‌خصوص اعضای آکادمی علوم در آلمان، این نظر او را رد کردند و بر اجماع در مورد موجی بودن نور تاکید ورزیدند، حال آن‌که با مدل موجی نور نمی‌توان پدیدار فوتو الکتریسیته را تبیین کرد (پیس، ۲۰۰۸: ۳۷۹-۳۸۸).

پاتریک جی. جی. فیلیپس برای میرا کردن ویتگنشتاین از نسبی‌گرایی فرهنگی، پارادوکس خودارجاعی را مطرح می‌کند و استدلال می‌کند که مفسران هنگامی می‌توانند بگویند فرهنگ‌ها قیاس‌ناپذیرند که قیاس‌ناپذیر نباشند، چرا که برای قضاوت بین فرهنگ‌ها نیاز به یک عامل سوم یا معیار بیرونی وجود دارد و همین که ما این عامل بیرونی را بپذیریم عملاً قیاس‌ناپذیری و در نتیجه نسبی‌گرایی را کنار گذاشته‌ایم. سخن فیلیپس در این‌جا دقیق نیست و می‌توان گفت پارادوکس «ابداعی» او، اساساً پارادوکس محسوب نمی‌شود. ظاهراً او فراموش کرده است که مخالفان نسبی‌گرایی معتقد به کلی بودن صدق و کلی بودن قواعد منطقی‌اند. کلی بودن یعنی بیرون از همه چارچوب‌ها و پارادایم‌ها و اشکال زندگی قرار داشتن و حاکم بودن بر همه آن‌ها. اما در دیدگاه

۱. «می‌شود تصور کرد که گزاره‌هایی با شکل گزاره‌های تجربی، صلب باشند و کار مجرای گزاره‌های تجربی غیر صلب و سیال را انجام دهند؛ و این نسبت با زمان تغییر کند، به این صورت که گزاره‌های سیال، صلب شوند و گزاره‌های صلب، سیال»

۲. «اما اگر کسی بگوید: «پس منطقی هم علمی تجربی است»، خطا کرده است. ولی این درست است که می‌شود گزاره‌ای واحد را زمانی چیزی تلقی کرد که به محک تجربه در می‌آید، و زمانی قاعده محک»

۳. این قواعد گرامری، قواعد ژرف گرامرند. به عبارت دیگر جملات عیناً بر اساس این قواعد تحریر می‌شوند و خروج از چارچوب آن‌ها در یک ظرف و زمینه خاص بی‌معنی است، زیرا یک ماشین خاص تنها خروجی‌های خاصی دارد و تولید خروجی‌هایی جز آن‌ها که ماشین اساساً برای تولید آن‌ها ساخته شده است، معنای محصلی ندارد.

ویتگنشتاین «توافق انسان‌ها معلوم می‌کند چه چیزی صادق است و چه چیزی کاذب است» و البته تلاش فیلیپس در رد نسبی‌گرایانه بودن این عبارت با این تاکید که «این توافق نه در نظرات بلکه در شکل زندگی است» نیز تلاش بیهوده‌ای است. چرا که همان شکل‌های زندگی هم در نهایت در سیستم فلسفی ویتگنشتاین قیاس‌ناپذیر خواهند بود. توافق گروهی در یک شکل زندگی خاص ربطی به دیگرانی که در آن شکل زندگی سهیم نیستند ندارد، و گذار از یک شکل زندگی به شکل دیگر، در ویتگنشتاین همچون کوهن به نحو عقلانی ناممکن است.

فیلیپس همچنین بر این نکته تاکید می‌کند که ویتگنشتاین در فلسفه رویکرد توصیفی داشت نه تبیینی، و از این رو به دنبال نظریه‌پردازی نبود و بنابراین نیاستی هیچ نظریه خاصی از جمله نسبی‌گرایی را به او نسبت داد. این سخن فیلیپس هم سخنی به کلی مغالطی است. این که ویتگنشتاین به دنبال نظریه‌پردازی نبود و از نسبی‌گرایی یا رئالیسم سخن به میان نمی‌آورد ربطی به این ندارد که موضع خود او در دام نسبی‌گرایی گرفتار نشده باشد. سخن گفتن درباره نسبی‌گرایی یک بحث مرتبه دومی است ولی سخن خود فرد دچار نسبی‌گرایی بودن، موضعی مرتبه اولی است. لازم به ذکر است که پرهیز از نظریه‌پردازی و رویکرد توصیفی ویتگنشتاین موافق با رویکرد پدیدارشناسانه هوسرلی است که ویتگنشتاین آگاهانه یا ناآگاهانه بدان گرایش دارد (کوسلا، و دیگران، ۲۰۱۸).

فیلیپس رویکرد ویتگنشتاین در در باب یقین را نیز از نسبی‌گرایی مبرا می‌داند. اما چنان که گرلینگ نیز به آن اشاره داشت عبارات زیادی در در باب یقین وجود دارد که نشان از تغییر معنا و مفهوم بازی‌های زبانی حتی در سطح «گزاره‌های لولایی» که همان قواعد گرامری هستند دارد. ویتگنشتاین در در باب یقین بارها به مشخص نبودن مرز دقیق بین انواع «گزاره‌های لولایی» و حتی بین «گزاره‌های لولایی» و سایر گزاره‌های بازی زبانی اشاره می‌کند (به عنوان نمونه بنگرید به ویتگنشتاین، ۱۳۸۷، ۱۶۳، ۳۱۸، ۳۱۹، ۴۵۴، ۶۷۳ و ۶۷۴).

فیلیپس یکی از دلایل نسبی‌گرا دانستن ویتگنشتاین توسط مفسران را خوانش متافیزیکی فلسفه او به جای خوانش روش‌شناسانه می‌داند. به این معنی که گویی ویتگنشتاین دوم نیز مانند ویتگنشتاین اول به دنبال تبیین جهان و ارائه نظریه‌های کلی در مورد آن است. در صورتی که ویتگنشتاین دوم بیشتر به دنبال توصیف موقعیت‌ها و ابضاح مفاهیمی مانند شک و یقین و زبان و بازی‌های زبانی است. این البته سخن درستی است ولی نه می‌توان گفت که لزوماً خوانش روش‌شناسانه از سخن ویتگنشتاین او را از نسبی‌گرایی می‌رهاند و نه می‌توان گفت آنان که ویتگنشتاین را به نسبی‌گرایی متهم ساخته‌اند همگی خوانش متافیزیکی از آراء او داشته‌اند.

سخن فیلیپس دقیق نیست. حتی اگر شماری از منتقدان ویتگنشتاین مرتکب خطایی شده باشند که فیلیپس به آن توجه داده است، این واقعیت را نمی‌توان انکار کرد که بنیان فلسفه ویتگنشتاین متاخر بر دو مفهوم محوری بازی‌های زبانی و اشکال زندگی استوار است که هر دو شأن تکنولوژیک دارند و واجد جنبه‌هایی‌اند که احیانا ناظر به نیازهایی است که ریشه در واقعیت‌های متافیزیکی ندارند. در راس این جنبه‌ها مفهوم محوری صدق قرار دارد که از منظر ویتگنشتاین فاقد شأن متافیزیکی است و بر ساخته آدمیان و متکی به نیازهای آنان است:

«در رهیافت ویتگنشتاین... صدق امری درون‌سیستمی است و صرفاً در چارچوب سیستم‌های مفهومی خاص اشکال زندگی کاربرد و معنا دارد. اما سیستم‌های مفهومی بر ساخته شکل زندگی هستند بنابراین اگر نحوه زیست افراد با یکدیگر تفاوت داشته باشد، مفاهیم مورد استفاده آنان و بالتبع فهم و درک‌شان نیز تفاوت پیدا می‌کند. یعنی به یک اعتبار هر یک ساکن جهانی متفاوت از جهان دیگران خواهند بود» (پایا، ۱۳۸۲: ۲۷۸).

در واقع تاکید ویتگنشتاین بر امر اجتماعی خود عاملی برای درغلطیدن او در ورطه نسبی‌گرایی است. این تاکید به این معناست که صدق و معرفت صرفاً در درون یک شکل زندگی معنا می‌یابد. کسی که به یک شکل زندگی خاص متعلق است نمی‌تواند از آن دل بکند و به شیوه‌ای عقلانی ارزش‌های معرفت‌شناسانه شکل‌های زندگی دیگر را مورد نقد و ارزیابی قرار دهد. چنین رویکردی نه تنها عینیت در علوم اجتماعی را زیر سوال می‌برد بلکه اساساً امکان شناخت میان شیوه‌های مختلف زندگی را منتفی می‌کند. چون در این‌جا شناخت عبارت از آن چیزی است که اعضای یک شکل زندگی خاص در کاربردهای زبانی خود به رسمیت می‌شناسند. اما این توافق در شکل‌های زندگی دیگر فاقد رسمیت است و از آن‌جا که عملاً هیچ نوع امکان مقایسه و سنجش بین شکل‌های زندگی یا بازی‌های زبانی مختلف (که هر کدام‌شان از منطق درونی خاص خود تبعیت می‌کنند) موجود نیست و هیچ فرا-زبانی هم

وجود ندارد که همه این زبان‌های مختلف را در بر بگیرد و یک شکل زندگی واحد را به وجود بیاورد که همگان بتوانند در آن تعامل داشته باشند، امکان مفاهمه بیرون از هر چارچوب خاص از بین می‌رود (پایا، ۱۳۸۲: ۲۷۹-۲۸۰؛ پایا، ۱۳۹۵: ۷۷۰-۷۷۱، ۷۷۶-۷۷۷).

نتیجه‌گیری

ویتگنشتاین مبانی فلسفی خود را به گونه‌ای سامان می‌دهد که در نهایت، و احياناً علی‌رغم خواست خویش، در دام نوعی نسبی‌گرایی گرفتار می‌آید. تمامی فلسفه او با نظر به کارکردهای زبان و مقوله معنا و شبکه معنایی پایه‌گذاری شده است و نه با تاکید بر شناخت واقعیتی که مستقل از افراد فرض می‌شود. البته ویتگنشتاین، همچون عقل‌گرایان نقاد، معیار عینیت را همگانی بودن و در دسترس عموم قرار داشتن دعاوی می‌داند. اما «دسترسی عمومی» از نظر او صرفاً منحصر به کسانی است که در یک شکل زندگی خاص و یک بازی زبانی خاص اشتراک دارند. عقل‌گرایان نقاد اما داور نهایی دعاوی معرفتی را واقعیت می‌دانند. آنان اگرچه گزاره‌های فاقد محتوای تجربی را با ملاک نقادی نظری مورد ارزیابی قرار می‌دهند، اما توضیح می‌دهند که گزاره‌های غیر تهی واجد محتوای غیر تجربی نیز از واقعیت گزارش می‌کنند و ملاک‌های ارزیابی نظری نیز در نهایت به واقعیت تکیه دارد. به عنوان مثال، اصل عدم تناقض، در نهایت از ناممکن بودن وجود و عدم وجود امری (با حفظ شرایط مورد نظر) در واقعیت خبر می‌دهد. مشکلی که رویکرد ویتگنشتاین با آن روبروست آن است که داور نهایی را به عوض واقعیت، توافق جماعت‌های انسانی می‌داند و توافق جوامع انسانی، به‌خصوص با توجه به آن که در رویکرد ویتگنشتاین توافق هر جماعت در چارچوب شیوه زیست و رویکرد زبانی مختار آنان معنا دارد، راه به عینیت را سد می‌کند، زیرا شیوه‌های مختلف زیست و بازی‌های زبانی متفاوت غالباً با یکدیگر قیاس‌پذیر نیستند.

ویتگنشتاین متاخر، دغدغه خود را بررسی امر اجتماعی قرار داده بود و در این مسیر چنان می‌نمود که گویی همه امور را به برساخته‌های اجتماعی تقلیل می‌دهد که بر اساس قراردادهای بین انسان‌ها و حیث‌های التفات جمعی آن‌ها شکل می‌گیرند. اما این هر دو، یعنی هم قراردادهای و هم حیث‌های التفات جمعی متغیرند و بر خلاف واقعیت غیر برساخته ما، نمی‌توانند به نحو تام و تمام، یعنی مستقل از خواسته‌های آدمیان (در معنای عام این اصطلاح) داور دعاوی ما واقع شوند؛ و اگر به فرض، نوعی واقع‌گرایی را هم به ویتگنشتاین نسبت دهیم این واقع‌گرایی در حد همان برساخت‌گرایی است که در مورد او محدود می‌شود به بازی‌های زبانی و شیوه‌های زیست خاص؛ در این‌جا دیگر صدق سمانتیک که رابطه‌ای عینی میان گزارش‌ها از واقع، و واقعیتی است که از آن گزارش شده است، در کار نیست بلکه صرفاً ملاک‌های پراگماتیستی در کار است برای سنجش آن‌چه که در یک بازی زبانی و شکل زندگی مرتبط با آن «صدق» نامیده می‌شود. و از آن‌جا که داوری مستقل موجود نیست، سرانجام این رویکرد چنان که انتظار می‌رود به نسبی‌گرایی می‌انجامد.

منابع

- پایا، علی. (۱۳۹۵). *فلسفه تحلیلی از منظر عقلانیت نقاد-نظریه‌ها و کاربردها*. تهران: طرح نقد.
- پایا، علی. (۱۳۸۳). *فلسفه تحلیلی: مسائل و چشم‌اندازها*. تهران: طرح نو.
- پایا، علی. (۱۳۹۶). *یک اتفاق ساده. در: راه و رسم منزل‌ها؛ مقالاتی در باب و از منظر علوم انسانی (ص ۶۱۹-۶۴۰)*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- پوپر، کارل. (۱۳۸۴). *اسطوره چارچوب، در دفاع از علم و عقلانیت*. ترجمه علی پایا، تهران: طرح نو.
- پوپر، کارل. (۱۳۹۸ الف). *جست وجوی بی پایان*. ترجمه رحمت‌اله جباری، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- پوپر، کارل. (۱۳۹۸ ب). *در جست‌وجوی جهانی بهتر*. ترجمه حسن تیموری. تهران: شب‌خیز.
- پوپر، کارل. (۱۳۹۹). *عطش باقی*. ترجمه سیامک عاقلی، تهران: انتشارات دوستان.
- میلر، دیوید. (۱۳۹۸). *غلبه بر اعتیاد به موجه‌سازی*. ترجمه علی پایا، *نامه فرهنگستان*، (۵)، ۱۴۵-۱۵۸.

^۱ این نکته که فیلسوفان به الزام مقدماتی که پذیرفته‌اند به نتایجی می‌رسند که با خواست و نیت اولیه‌شان به کلی متفاوت بوده است، امر شگفتی در قلمرو معرفت نیست. نمونه‌های متعددی می‌توان از این نابخوبی‌ها شاهد مثال آورد. یکی از مشهورترین این نمونه‌ها، فلسفه اتمیستی برتراند راسل است که بر مبنای یک رویکرد رئالیستی بسیار افراطی استوار شده بود اما در نهایت راسل را به پذیرش موضعی خود-بس‌انگارانه (سولپسیستی) وادار ساخت (پایا ۱۳۸۳، فصول اول و دوم).

هنفلینگ، اوسوالد. (۱۳۹۷). *فلسفه پسین ویتگنشتاین*. ترجمه مینو حجت، تهران: هرمس.
 ویتگنشتاین، لودویگ. (۱۳۹۹). *تحقیقات فلسفی*. ترجمه مالک حسینی، تهران: هرمس.
 ویتگنشتاین، لودویگ. (۱۳۸۷). *در باب یقین*. ترجمه مالک حسینی، (ویرایش دوم). تهران: هرمس.
 ویتگنشتاین، لودویگ. (۱۳۸۵). *کتاب آبی*. ترجمه مالک حسینی، تهران: هرمس.

References

- Baker, Gordon P. (2001). Wittgenstein's "depth grammar", *Language & Communication*, 4 (21), 303-319.
- Ben-Menahem, Yemima. (2006). *Conventionalism*. New York: Cambridge University Press.
- Bloor, David. (1991). *Knowledge and Social Imagery* (Second). USA: The University of Chicago Press.
- Fann, K. T. (1971). *Wittgenstein's Conception of Philosophy*. USA: Basil Blackwell.
- Grayling, A. C. (2001). *WITTGENSTEIN (A Very Short Introduction)*. New York: Oxford University Press.
- Grayling, A. C. (n.d.). *Wittgenstein on Scepticism and Certainty*, www.acgrayling.com.
- Haller, Rudolf. (n.d.). Was Wittgenstein a Relativist? in R. Egidi (ed.), (R. Egidi, ed.), *Wittgenstein: Mind and Language*: 223-231. Springer, Dordrecht.
- Hanfling, Oswald. (2018). *Wittgenstein's Later Philosophy*. Translated by Mino Hojjat. Tehran: Hermes. (in Persian)
- Heaton, John M. (2014). *Wittgenstein and Psychotherapy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kuusela, Oskari; Ometița, Mihai and Timur Uçan (eds.) (2018) *Wittgenstein and Phenomenology*, London: Routledge.
- McGinn, Marie. (1997). *Wittgenstein and the Philosophical Investigations*. London: Routledge.
- Miller, David. (2019). Overcoming the Justificationist Addiction. Translated by Ali Paya. *Letter of Academy*, (5), 145-158. (in Persian)
- Musgrave, Alan. (2016). *Metaphysics and Realism*. in J. Shearmur & G. Stokes (eds.), (J. Shearmur; G. Stokes, eds.), *The Cambridge Companion to Popper*: 208-229. 1st edition, New York: Cambridge University Press.
- Pais, Abraham. (2008). *Subtle Is the Lord: the science and the life of Albert Einstein*. Oxford: Oxford University Press.
- Paya, Ali. (2003). *Analytic Philosophy (Problems and Prospects)*. Tehran: Tarh-e No. (In Persian)
- Paya, Ali. (2016). *Analytic Philosophy through the Prism of Critical Rationalism*. Tehran: Tarh-e Naghd. (In Persian)
- Paya, Ali. (2018). *A Simple Incident in Rah va Rasm-e Manzel-ha* (Tools of the Trade: Essays on, and from the viewpoint of Human Sciences), Tehran: Institute for Cultural and Social Research. (in persian)
- Phillips, Derek L. (1977). *Wittgenstein and Scientific Knowledge*. New York: The Macmillan Press LTD.
- Phillips, Patrick J. J. (2007). *The Challenge of Relativism, Its Nature and Limits*. New York: Continuum International Publishing Group.
- Popper, Karl. (1962). *Conjecture and Refutations (The Growth of Scientific Knowledge)*. London and New York: Routledge.
- Popper, Karl. (1972). *Objective Knowledge, an Evolutionary Approach*. New York: Oxford University Press.

- Popper, Karl. (1978). *Three Worlds. Presented at the Tanner Lecture on Human Values*. Delivered at The University of Michigan.
- Popper, Karl. (2005). *The Myth of the Framework: in Defence of Science and Rationality*. Translated by Ali Paya. 2nd edition, Tehran: Tarh-e No. (in Persian)
- Popper, Karl. (2007). *All Life Is Problem Solving*. Translated by P. Camiller, London and New York: Routledge.
- Popper, Karl. (2013). *The Open Society and Its Enemies*. The United States and Canada: Princeton University Press.
- Popper, Karl. (2019). *In Search of A Better World*. Translated by Hassan Teymoori. Tehran: Shabkhiz. (in Persian)
- Popper, Karl. (2019a). *Unended Quest, an Intellectual Autobiography*. Translated by Rahmatollah Jabbari. Tehran: Sherkat-e Sahami-e Enteshar. (in Persian)
- Popper, Karl. (2020). *Unended Quest, an Intellectual Autobiography*. Translated by Siamak Agheli. Tehran: Doostan. (in Persian)
- Shiner, Roger A. (1974). Wittgenstein and Heraclitus: Two River-Images. *Philosophy*, 4(49), 191-197.
- Trigg, Roger. (1973). *Reason and Commitment*. New York: Cambridge University Press.
- Vision, Gerald. (1988). *Modern Anti-Realism and Manufactured Truth*. London: Routledge.
- Wittgenstein, Ludwig. (1966). *Lectures & Conversations on Aesthetics, Psychology, and Religious Belief* (Compiled from notes taken by Yorick Smythies, Rush Rhees, and James Taylor, Berkeley). Edited by C. Barret, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Wittgenstein, Ludwig. (1969). *On Certainty*. Edited by G. E. M. Anscombe & G. H. von Wright, translated by D. Paul; G. E. M. Anscombe, Britain: Basil Blackwell.
- Wittgenstein, Ludwig. (1976). *Wittgenstein's Lectures on the Foundations of Mathematics*. Edited by C. Diamond, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Wittgenstein, Ludwig. (1986). *Philosophical Investigations*. Translated by G. E. M. Anscombe, Great Britain: Basil Blackwell Ltd.
- Wittgenstein, Ludwig. (2006) *Blue Book*. Translated by Malek Hosseini. Tehran: Hermes. (in Persian)
- Wittgenstein, Ludwig. (2008). *On Certainty*. Translated by Malek Hosseini. Tehran: Hermes. (in Persian)
- Wittgenstein, Ludwig. (2020). *Philosophical Investigations*. Translated by Malek Hosseini. Tehran: Hermes. (in Persian)